

TƏHKİYƏ MƏTNLƏRİNDƏ İNTERFERENSIYA HADİSƏSİ

Ülviyyə Rəhimova

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: ulviyye72@mail.ru

Xülasə. Məqalədə təhkiyə mətnlərində interferensiya hadisəsinin tədqiq tarixinin nəzərdən keçirilməsi və eyni zamanda yeni yanaşma müstəvisində ədəbi-bədii nümunələr vasitəsilə təhlil olunması diqqətə çatdırılır, interferensiya nəzəriyyəsini öyrənən alim-tədqiqatçıların fikirlərinə istinad edilir, müasir narratologiya elminin tələbləri baxımından təhlil edilir. Nəticə olaraq mətn interferensiyası nəzəriyyəsinin tətbiqi sahəsində yeni konsepsiyalar ortaya qoyulmuşdur.

Açar sözlər: Mətn interferensiyası, təhkiyə, diyegezis, nitq interferensiyası.

THE PHENOMENON OF INTERFERENCE IN DISCURSIVE TEXTS

Ulviyya Rahimova

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

Abstract. In the presented article, the review of the history of the study of the phenomenon of interference in the development texts and at the same time the analysis through literary and artistic examples at the level of a new approach is brought to attention, the opinions of scientists-researchers studying the theory of interference are referred to and analyzed in terms of the requirements of modern narratology science. As a result, new concepts in the field of application of text interference theory have been revealed.

Keywords: Text interference, disscurs, diegesis, speech interference.

ФЕНОМЕН ИНТЕРФЕРЕНЦИИ В ДИСКУРСИВНЫХ ТЕКСТАХ

Ульвия Рахимова

*Азербайджанский Университет Языков, Баку,
Азербайджан*

Резюме. В представленной статье предлагается обзор истории изучения феномена интерференции в развитии текстов и одновременно анализ на литературных и художественных примерах на уровне нового подхода. Здесь приводятся и анализируются с точки зрения требований современной нарратологической науки мнения ученых-исследователей, изучающих теорию интерференции. В результате были выявлены новые концепции в области применения теории интерференции текста.

Ключевые слова: Текстовая интерференция, эвокация, диегезис, речевая интерференция.

1. Giriş

Alman alimi Şmidt təhkiyə mətnlərində interferensiya hadisəsinə izah edərək bildirirdi ki, “Mətn İnterferensiyası” hibrid səciyyəyə malikdir, yəni burada mimesis (məsələn, müəllifin personajlarının mükamiləsini təqlid etməsi) və diyegezis (müəllifin yaxud təhkiyəçinin cərəyan edən hadisələri təsvir etməsi) bir-birinə qarışır. Bu isə bir növ Platonun konsepsiyasının təkrar olunması ilə yanaşı iki funksiyanın - personajın nitqinin təqlid olunması və sözün müstəqim mənasında təhkiyənin birləşməsi deməkdir [6, s.191].

İnterferensiya hibrid hadisəsi qismində bədii nəsr üçün səciyyəvidir və bu hadisəyə poeziyada və dramda təsadüf olunmur. Bədii nəsrə interferensiyanın bir sıra formalarına təsadüf etmək olar. Bunlardan başlıcası vasitəli nitqdır.

2. Ədəbi-bədii nəsr nümunəsində interferensiya hadisəsi

Ədəbi-bədii nəsr nümunəsində interferensiya hadisəsi ona görə meydana gəlir ki, eyni mətndə bəzi əlamətlər təhkiyəçinin mətnindən, digərləri isə personajın mətnindən xəbər verir.

Çex tədqiqatçısı Lyubomir Dolejal ilk dəfə bir-birilə bağlı əlamətlər vasitəsilə “Mətn interferensiyası”nı təhlil etməyə cəhd göstərmişdir. İlk dəfə o, müəyyən əlamətlər sistemindən çıxış edərək elə bir müddəa ortaya qoydu ki, təhkiyəçinin və personajın mətnləri bir-birindən fərqlənə bilirlər [1].

Dolejal son dərəcə sərt şəkildə təhkiyəçinin "obyektiv" mətnini personajın subyektiv mətni ilə qarşı qarşıya qoyur. Dolejalın fikrincə, təhkiyəçinin obyektiv mətni yalnız və yalnız "təsviredici funksiya daşıyır və yalnız təsvir olunan nəsnəyə və hadisəyə yönəlmişdir və köklənmişdir. Onun fikrincə, təhkiyəçinin obyektiv mətnində resipiyentə xitab yoxdur. Buna görə onun mətnində ekspressivlik axtarmaq əbəsdir.

Belə bir sual meydana gəlir ki, “Mətn İnterferensiyası” problemini qarşıya qoyan Dolejal təhkiyəçinin mətnini (obyektiv!) və personajın mətnini belə sərt, barışmaz şəkildə bir-birinə qarşı qoyur? Niyə görə alim ədəbi-bədii praktikada faktiki olaraq təsadüf olunmayan təhkiyəçinin obyektiv mətn konsepsiyasını irəli sürür?

Müasir narratoloqlar bunu fonologiyanın bütün humanitar fikrə dərin, bəzi hallarda zərərli təsiri ilə izah edirlər: məlumdur ki, fonologiya fonemlərin əksliyi prinsipini sübuta yetirən elm sahəsidir. Onun təhkiyəyə birbaşa tətbiqi belə kəskin qarşıdurmaya, Dolejal tərəfindən təhkiyənin spesifikasiyasını nəzərə almamağa gətirib çıxarmışdı.

Birincisi, görəsən dərin və müasir kriteriyalar ilə müzakirə edilməli bədii mətn varmı? İkincisi, əgər belə bədii mətnlər mövcuddurlarsa, onların yalnız bir konsepsiyanın prinsipləri əsasında təhlili nə dərəcədə düzgündür? Mətn mürəkkəbdir: a) gerçəkliyin mürəkkəbliyidir; b) müəllifin mürəkkəbliyidir; c) oxucunun mürəkkəbliyidir.

Hər şeydən əvvəl tədqiqatçı öz təhlil alətini müəyyən etməlidir (mən mətndən nə istəyirəm?) İkincisi, mətnin təyinatını müəyyən etməlidir (yol hərəkəti qaydaları da mətndir, mən ondan maraqlı olmaq tələb edə bilmərəm). Üçüncüsü, mətndən umduğunu əldə edə bildiyini ya edə bilmədiyini müəyyən etməlidir.

Dolejalın bədi nəsr nümunəsinin mətnini iki qütbə - ideal (obyektiv) təhkiyəçi mətninə və ideal (subyektiv) personaj mətnlərinə bölməsi, belə bir mütləq qütbləşmənin faktiki olaraq bədii ədəbiyyatda təsadüf etməməsi və alimin belə bir süni konstruksiya yaratmasında onun fonologiyanın prinsiplərini ədəbiyyata tətbiq etmək cəhdi ilə bağlı olduğunu göstərdik.

Dolejal ona görə belə bir sərt qütbləşməni əsas götürürdü ki, təhkiyə mətnini birmənalı şəkildə təhkiyəçiyə və personaja şamil etmək mümkün olsun. Bu o deməkdir ki, əgər bədii mətndə subyektivlik personaj mətninin fərqləndirici elementdirsə, deməli mətndə subyektivlik (ekspressivlik, xitab və sairə) personaja aid edilməlidir.

Lakin subyektivlik həm personajın, həm də təhkiyəçinin mətnində təsadüf edildiyinə görə onu fərqləndirici element hesab etmək olmaz. Buna görə də Dolejal ilk dəfə “Mətn İnterferensiyası” mövzunu gündəmə gətirdiyinə baxmayaraq onun təklif etdiyi metodu mətn interferensiyasının təhlilinə tətbiq etmək qeyri-mümkündür.

Əgər subyektivlik həm personajın, həm də təhkiyəçinin mətnində təsadüf olunursa, faktiki olaraq bütün personajların bütün mətnləri bu və ya digər səviyyədə subyektiv xarakter daşıyır. Personaj niyə görə danışır? Ona görə ki, müəyyən hadisəyə reaksiya verir.

Dolejal bədii mətnin interferensiyası problemini ortaya qoymuşdur və təhkiyəçi ilə personajın mətnlərinin subyektivlik əsasında fərqləndirilməsinin mümkün olmasını qəbul etmişdir. Lakin onun metodunu əyani şəkildə ədəbi-bədii nümunələrə tətbiq etmək cəhdləri uğursuzluqla nəticələnsə də onun konsepsiyası əsasında yeni tədqiq metodları meydana gəlmişdir.

3. “Nitq interferensiyası” modeli

“Mətn İnterferensiyası”nı ilk dəfə M. Baxtin özünün “Roman haqqında söz” əsərində "hibrid konstruksiya" adlandırmış və ona aşağıdakı tərif vermişdir: "Biz elə bir deyimi hibrid konstruksiya adlandırırıq ki, bu deyim özünün qrammatik (sintaktik) və kompozisiya əlamətlərinə görə yalnız danışana (təhkiyəçiyə - Ü.R.) məxsusdur, lakin əslində bu deyimdə iki deyim, iki nitq üsulu, iki üslub, iki "dil", iki məna və dəyərləndirmə baxışı birləşir" [5, s.118].

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, “Mətn İnterferensiyası” anlayışı öz genezisi baxımından Baxtinin tələbəsi Voloşinovun “Nitq İnterferensiyası” anlayışı ilə bağlıdır. Lakin məzmun etibarilə bu iki anlayış üst-üstə düşürlər. Voloşinovda “Nitq İnterferensiyası” ikili səviyyəyə malik intonasiyanı nəzərdə tuturdu. Bu isə iki nitqin, məsələn, iki personajın, yaxud təhkiyəçi ilə personajın nitqinin müxtəlif istiqamətlərə yönəlməsini, müxtəlif dəyərləndirmə meyarlarından çıxış etməsindən xəbər verir.

“Mətn İnterferensiyası”nda isə bu və ya digər deyimdə özlərini bürüzə verən əlamətlər yalnız bir danışana deyil, bəzən təhkiyəçiyə, digər hallarda isə personaja aid olunurlar.

“Nitq interferensiyası” modeli interferensiya prosesində iştirak edən mətnlərlə müəyyən dəyər münasibətinin mövcudluğunu nəzərdə tutmur. “Nitq interferensiyası” dedikdə iki intonasiyanın görüşü və mübarizəsi nəzərdə tutulur, yəni təhkiyəçinin nitqi heç də bütünlüklə personajın nitqini ehtiva etmir, onu dəf etmək iqtidarında olmur.

Amma konkret ədəbi-bədii nəsr nümunələrinə müraciət etdikdə məlum olur ki, təhkiyəçinin mətnində oxucuya və dinləyiciyə xitab və müraciət də mövcuddur. Təhkiyəçi bir sıra hallarda bu və ya digər personaja öz fərdi münasibətini gizlətməyə cəhd belə göstərmir. Bu baxımdan Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin "Danabaş kəndinin əhvalatları" əsərinə diqqət yetirdikdə onun bütün personajlara bəzən açıq-aşkar (eksplicit), bəzən də üstüörtülü (implicit) münasibəti mövcuddur. Bəzi hallarda isə bu münasibət tamamilə obyektivlikdən uzaqlaşır və təhkiyəçinin münasibətini birbaşa ifadə edir. Xudayar bəyin təhkiyəçi tərəfindən təsvir olunan məşhur burnu onun subyektiv ikrah hissindən qaynaqlanır. Bu əlbəttə ki, Dolejalın

konsepsiyasına uyğun gəlmir, Alim öz konsepsiyasının təməl prinsiplərini müdafiə etmək üçün bu halları sadəcə olaraq üslubi vasitələrdən istifadə kimi dəyərləndirir.

Narratologiyanın müasir nümayəndələri təhkiyəçi ilə personajın mətnlərinin belə bir kəskin qarşıdurması ilə razılaşırlar və belə hesab edirlər ki, həm təhkiyəçinin, həm də personajın mətnində obyektiv və subyektiv məqamların ifadəsinə təsadüf etmək olar. Bu baxımdan müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan ədəbi –bədi nümunələr əsasında təhlillər aparmaq olar.

XX əsrin əvvəllərində yaranmış nəsr nümunələrində, xüsusilə Cəlil Məmmədquluzadənin və Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin əsərlərində təhkiyəçinin mətnində subyektiv məqam daha güclü təəcəssüm olunmuşdur. Subyektiv məqam dedikdə təhkiyəçinin hadisələrə və xüsusilə personajlara münasibəti nəzərdə tutulur. Yazıçı açıq şəkildə Xudayar bəyə nifrətlə yanaşır və bunu gizlətmir. Məsələn “Danabaş kəndinin əhvalatları” adlı povestdə Xudayar bəyi təsvirini verən təhkiyəçinin nifrəti açıq şəkildə hiss olunur: “Bəli, Boyu ucadı, saqqalı, qaşları tünd qaradı. Üzü də qaradı, çox qaradı. Gözləri lap qaradı, Bir tikə ağ yoxdu gözlərində. Belə ki, Bəzi vaxt Xudayar bəy papağını basır gözünün önünə: papaq qara, gözlər qara, üz qara. Papağın altdan gözlər belə işarır ki, adamın canına vahimə ötürür. Pəs deyəsən ki, çim altından qurbağa baxır.” [3, s.51]. Göründüyü kimi Xudayar bəyin qurbağaya bənzədilməsi, qara rəngdən bir neçə dəfə istifadə edilməsi, təhkiyəçinin personaja mənfi münasibətini ifadə edir. Təhkiyəçinin digər personajlara da subyektiv münasibəti bir qədər dolayısı ilə öz əksini tapmışdır. Məsələn, onun Məhəmməd həsən əmiyə məhrəm və isti münasibəti əsərdə implisit şəkildə ifadə olunur. “Pəs bir tövrənə indi Məhəmməd həsən əmi başını girləndirir. Amma kasıb olanda nə olar, çox yaxşı adamdı Məhəmməd həsən əmi. Doğrudan kişinin başı özünün deyil; kişi bu kasıblıq vaxtında heç zaddan müzaiqə eləməz. Birisi gedə deyə “Məhəmməd həsən əmi, mənə üç-dörd manat pul lazımdı”, əgər özündə olsa, əlüstü çıxardıb verəcək, olmasa çalışacaq hər tövrənə olmuş-olsa, öz gəsindən tapsın, sənin işini düzəltsin. Vaqen çox yaxşı kişidi Məhəmməd həsən əmi.” [3, s.47]. Lakin başqa bir misalda görə bilərik ki, təhkiyəçi Məhəmməd həsən əminin cahilliyinə acıyır: “Pəs üç-dörd aydı Məhəmməd həsən əmi getmək tədarükündədi... Ziyarət şövqü Məhəmməd həsən əmini dünya işlərindən lap kənar eləyibdi. Bu fikrə düşəndən dükanı boşluyub, bir qədər arpa, ya darı unundan tədarük edib qoyub evinə və bir para lazım olan şeylərdən ev üçün hazır edib, gözləyir zəvvarın çıxmaqlığını.” [3, s.48]. Bu ifadədən təhkiyəçinin öz personajına yazdığı gəlməsi və intuiativ şəkildə başına gələcək faciəni xəbər verməsi anlaşılır.

Eyni dövrün digər sənətkarı olan Haqverdiyevin Mirzə Səfər hekayəsində də təhkiyəçinin personajlara olan münasibəti misal göstərilə bilər. “Mirzə Səfəri hamı tanıyırdı. Hər görən ona salam verirdi. Hər bir ziyafətdə Mirzə Səfər isbatı-vücut edərdi. Mirzə Səfərin söhbətlərinə hamı aşıqdı. Gözəl danışırdı. Çox şairlərin əşarı onun sinə dəftərində səbt olunmuşdu. Şeirlər oxuyardı və oxuyandan sonra da onları əyrü-üyrü rus dilinə tərcümə edərdi.

Deyərdilər ki, cavanlıqda Mirzə Səfər özü şairlik fikrinə düşüb, şeir demək üçün çox çalışmışdı, fəqət bir nəticə hasil olmamışdı..." [2, s.68] kimi misallarda təhkiyəçinin öz personajına müsbət münasibəti hiss olunur. Əsərdə Mirzə Səfərlə müqayisədə Həsən ağa haqqında təsvirə rast gəlinmir. Həsən ağanın mənfi xarakteri yalnız dialoqlarda və onun haqqında başqa personajın fikirləri vasitəsilə resipiyentə çatdırılır. Amma bunun qanunauyğun hal olub-olmadığını sübuta yetirmək üçün o dövrdə yazıb-yaradan digər yazıçıların da əsərlərini nəzərdən keçirmək pis olmazdı.

Sovet ədəbiyyatında, daha doğrusu, onun klassik dövründə təhkiyəçi bir qayda olaraq obyektiv mövqedə durur. Süleyman Rəhimovun, Mirzə İbrahimovun, Mehdi Hüseynin əsərlərini bu nəzər nöqtəsindən təhlil etmək olar. Bu yazıçıların əsərlərində paradoks orasıdır ki, kommunist partiyası sənətkardan ideoloji mövqeyini dəqiq şəkildə ifadə etməyi tələb edirdi. O isə obyektiv məqamın arxasında gizlənir - öz subyektiv mövqeyini hadisələrin obyektiv axarı vasitəsilə ifadə etməyə çalışır. Bu baxımdan qeyd etmək yerinə düşər ki, bu dövrdə yazılmış "ənənəvi" hesab olunan mövzular ideoloji xarakterə malik olsalar da xalqın milli təfəkkürünün açılmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. 30-cu illərin təsvirinə həsr olunan "Şamo" romanında dövrün ictimai-siyasi mürəkkəbliyində belə müəllif münasibətini müəyyən etməyə cəhd edir. Burada yazıçı təhkiyəçini yalnız hadisələri təsvir etməklə rahat buraxır. Personajların dili ilə münasibət az da olsa ifadə olunmağa cəhd göstərilir. Məsələn, "Şamo" əsərinin "Yazılmamış baş daşları" fəslə, həmçinin romanın özü belə bir sonluqla bitir: "Məzarların sel-suya düşməyi ikinci ölüm sayılırdı. Əksinqilabçılar deyəcəklər ki, bolşevikləri torpaq da qəbul etmir. Onların o dünyası yoxdur. Alo iki-üç gündən bir bura yol elədi, sel tərpedib yıxan, bir-birinə qarışmış yazısı baş daşlarına baxdı, xeyli baxdı, bu başından o başını ayıra bilmədi" [4, s.474]. Göründüyü kimi, "bolşeviklərin o dünyası yoxdur" fikri saysız-hesabsız şərhə birlikdə oxucunun öhdəsinə buraxılmışdır. Yaxud həmin əsərdə Gəray ağanın dediyi fikrə diqqət edək: "Sultan əvvəl-əvvəl bu içərinə susdursun, yerölçən kimiləri – bolşevikləri sil-süpür eləsin! Möhkəm bir qoşun düzəltsin, milləti, vətəni öz enli sinəsilə qorusun! Sənin də, mənim də mülkümüzdən bir xeyir olsun! Sən özün də bu boşboğaz məclisdən gedib ayağını öz torp gində möhkəmlədersən! Yoxsa it də gedəcək, ip də, parlament də gedəcək, məclis də, milliyə də gedəcək, islamiyyə də! ...Müsavat da gedəcək, ədalət də!" [4, s.102]. Burada obyektiv təhkiyəçidən fərqli olaraq personaj təbii şəkildə daha çox subyektivlik nümayiş etdirir. Təhkiyəçi isə əsərdə cərəyan edən bütün hadisələrə cavabdeh olduğuna görə, bütün personajlarla müəyyən məsafə saxlamağa məcbur olduğuna görə təbii şəkildə daha çox obyektiv olmalıdır. Lakin təhkiyəçinin bitərəf olmasına baxmayaraq müəllif personajlar vasitəsilə məqam düşən kimi içərisində onu didib parçalayan mübhəm fikrini ortaya qoyur.

60-cılar ədəbiyyatında isə təhkiyəçi yenidən subyektiv mövqə nümayiş etdirməyə başlayır. Bu açıq şəkildə Anarın, Elçinin, İsa Hüseynovun, Sabir Əhmədlinin və s. nəsrində özünü büruzə verir. Bu bizə belə bir mülahizə söyləməyə imkan verir ki, 60-cılar əsrin əvvəllərinin nəsrinin ənənələrinə təkcə mövzu və ideya məzmunu baxımından deyil, həm də

təhkiyə nəzər nöqtəsindən, daha konkret desək, təhkiyəçinin və personajın mətnlərinin interferensiyası nəzər nöqtəsindən qayıtmağa cəhd göstərmişlər.

Nəticə. Dünya və Azərbaycan ədəbiyyatının təcrübəsi birmənalı şəkildə sübuta yetirir ki, bu sahədə uğur qazanmaq yalnız onda mümkündür ki, hər bir əsərdə təhkiyəçinin və personajların mətnlərindəki obyektiv və subyektiv məqamlar dəqiq şəkildə müyyən olunsun və yalnız ondan sonra bu və ya digər yazıçının yaradıcılığında və daha geniş şəkildə, məsələn yaradıcılıq metodu çərçivəsində ümumiləşdirilmələr aparılsın.

Ədəbiyyat

1. Dolezel L. (1973), Narrative Composition: A Link between German and Russian Poetics. Russian Formalism. Ed. by S. Bann, J.E. Bowlt. Edinburgh, 73-83.
2. Haqverdiyev Ə. (2005), Seçilmiş əsərləri. İki cild. II cild. Bakı, Lider nəşriyyat, 408.
3. Məmmədquluzadə C. (2004), Seçilmiş əsərləri. Dörd cild. I cild. Bakı, Öndər nəşriyyat, 664.
4. Rəhimov S.H. (1955). I cild, Bakı, 612.
5. Бахтин М.М. (1975), Вопросы литературы и эстетики. Художественная литература, 504.
6. Шмид В. (2003), Нарратология. Moscow: Языки славянской культуры, 312. *Studia philologica*.